

TANZİMAT FERMANI'NA DAİR BAZI DÜŞÜNCELER

Taner ASLAN*

ÖZET

Türk yenileşme tarihi açısından oldukça mühim bir mevkie haiz olan Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin; idarî, malî, adlî, eğitim, sosyal ve kültürel sahalalarında ıslahatların kapsamlı bir biçimde gerçekleştirilmeye çalışıldığı dönemdir. Bu dönem, Mustafa Reşit Paşa'nın Gülhane Meydanı'nda okuduğu Tanzimat Fermanı ile başlamıştır. Yapılacak köklü ıslahatlar neticesinde devlet, görkemli ve şanlı gücüne kavuşturulacaktı. Çalışma, Tanzimat'ın meydana getirdiği yenilikler üzerine bazı tespitleri ele almaktadır.

Anahtar Kelimeler

Tanzimat, Tanzimat-ı Hayriye, Tanzimat Fermanı, Mustafa Reşit Paşa.

SOME THOUGHT THAT TANZİMAT TO FERMAN

ABSTRACT

The Tanzimat, which has an important position in the history of Turkish innovation, is a period of extensive development efforts in the areas of the Government Administration, Finance, Juridical system, Education, Social and cultural lives. This period begun with the declaration of the Tanzimat Edict by Mustafa Rşit Pasha. It was planned to restore the glory of the Ottoman Empire by the extensive reforms. This study deals with some findings about the innovations which occurred as a result of the Tanzimat.

Key Words

The Tanzimat, Beneficial Reforms (Tanzimat-ı Hayriye), The Tanzimat Edict, Mustafa Reşit Pasha.

* Yrd. Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi. taner.aslan4@gmail.com

GİRİŞ

Tanzimat Fermanı, bilindiği üzere Türk yenileşme tarihi için son derece büyük bir önem arz etmektedir. Tanzimat Fermanı'na dair bazı düşüncelerin ele alındığı bu çalışmada, Ferman'ın ilanı, başlangıç ve bitiş meselesi, muhtevası ve tahlili değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca, Türk yenileşme tarihine bir methal yapılarak, Tanzimat'a giden sürece de yer verilmiştir.

Klasik İslam medeniyetinin temel karakterlerinden biri, kendisinin üstünlüğüne ve kendi kendine yeterliğine inanmış olmasıydı. Bu inanış, Osmanlılara intikal etmiş ve Osmanlı ordularının Batı karşısındaki üstünlüğüyle daha da pekişmiştir (Lewis, 2000:34; Meriç, 1985/I:235). Ancak bu genel eğilim, Batı Medeniyeti'ne karşı bir çeşit ruhî körlük meydana getirmiştir. Osmanlılardaki bu hâkim anlayış, Batı'nın reform, Rönesans ve coğrafi gelişmelerle birlikte bilime dayanan bir medeniyet inşasını görmesini engellemiştir (Turhan, 1987:315).

Osmanlı Devleti'nin askerî yapısının yozlaşmaya başlaması, başta askerî sahada olmak üzere Batı'ya karşı üstünlüğünü kaybetmesine neden olmuştur. Ayrıca buna bağlı olarak merkezî otoritenin nüfuzunu ve kudretini muhafaza edememesi, mevcut müesseselerin devletin; siyasî, idarî, malî ve sosyal ihtiyaçlarını giderelememesi, ortaya çıkan problemleri çözememesi, devlet ricalini birtakım arayışlara yöneltmiştir (Ongunsu, 1940/I:6-7).

Osmanlı klasik yorumcuları, devletin idarî, malî, askerî ve sosyal sorunlarının farkına vararak birtakım çözüm önerileri hazırlamışlardır¹. Ancak hal-i hazırda ki problemlerin halline yönelik ilk ıslahat teşebbüsleri, kendi aksaklıklarını kendi metotları doğrultusunda giderme şeklinde olmuştur. İlk ıslahat teşebbüsleri, harici bir baskı olmadan, devletin kendi çabasıyla ortaya koyduğu faaliyetlerdir (Lapidus, 1996:18, 64; Küçükömer, 1994:17).

Avusturya ile yapılan Peter Varadin Savaşı'nın mağlubiyetle neticelenmesi üzerine imzalanan Pasarofça Muahdesi, Osmanlı Devleti'nde kalıcı ve köklü çözüm yollarının aranması gereğini hissettirmiştir (Ongunsu, 1940:6-7). Pasarofça sonrası devlette yeni bir yapılanmanın zorunluluğuna dair inanış, Lale Devrini ortaya çıkartmıştır (Ahmet Refik, 1973). Serbest kültür değişimi (Turhan, 1987:193) olarak isimlendirilen Lale Devrinden III. Selim'e kadar yapılan ıslahatların merkezinde askerî ıslahatlar vardır. Devletin içinde bulunduğu problemlerin kaynağı; devletin zaafalarında, karşılaştığı zorluklarda, askerî mağlubiyetlerde ve mevcut düzenin bozulmasında aranmıştır. Devletin bu aksayan yönlerinin Avrupa'ya teknoloji anlamında gerçekleştirilecek bir yönelmeyle halledileceği düşüncesi hakim olmuştur (Hanioğlu, 1985:8; Kuran, 1994:99-100). Bu nedenle, 18. yüzyılın başlarında Batı'nın askerî teknik ve savaş stratejisinin imparatorluğa getirilmesi

¹ İlk ıslahat layihaları için şu esere bakılabilir. Öz, Mehmet, *Osmanlı'da Çözüm ve Gelenekçi Yorumlar*, Dergah Yay., İstanbul 1997.

meselesi devletin öncelikleri arasına girmiştir (Karal, 1940/I:15). “Gerek modern ordu ile gerek bu modern orduya ek olarak teknolojik ve ekonomik kalkınmanın da sağlanması ile varılmak istenen hedef devletin güçlendirilmesidir.” (Köker, 1995:126). Osmanlı ordusunu, Avrupa ordularının yeni usul savaş tekniği ve yöntemine göre düzenlemekle, Batı ile aradaki farkın ortadan kalkacağına inanılmış ve bu inanış Tanzimat’a kadar fasılalarla devam etmiştir (Turhan, 1987:296).

Orduda yapılacak ıslahatla devletin eski gücüne yeniden kavuşacağı inancı ve düşüncesi, 18. yüzyılın sonlarına gelindiğinde dahi devlet idarecilerinin belleğine adeta kazınmıştır. Batı’nın askerî üstünlüğüne dair yanlış kanaat ve anlayış, devleti içinde bulunduğu menfi durumdan kurtarmak için yapılması düşünülen yenilik teşebbüslerinden istenilen seviyede verim elde edilememesine sebep olmuştur (Meriç, 1985/I:1326).

Ortaya koyduğu ıslahat politikası ile devletin temel problemlerini çözmekten uzak bir görüntü çizen Lale Devrinin, kültürel ve sosyal hayat üzerinde bazı hafif tesirler uyandırmaya başlaması, askerî ıslahatın tedricen farklı sahalara kayması açısından dikkate muciptir (Lewis, 2000:47). Bu dönemde gerçekleştirilen yeniliklerin, çağdaşlaşmanın ilk adımları olduğu hususunda tarihçiler hem fikirdir (Turhan, 1987:150). Avrupa’daki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla Paris’e sefir gönderilmiştir (Unat, 1968:14-20). Ayrıca Batı’dan ilk teknik istanemiz olan matbaa dönemin en mühim yeniliklerindendir (Karal, 1940/I:13-29). Bu dönemde İstanbul’a gelen Batılı diplomatların mahiyetlerinde getirdikleri bilim adamları, edipler ve ressamalar azda olsa Osmanlı düşünce hayatına yeni bir anlayış getirmişlerdir (Karal, 1995/5:56).

Batılılaşmanın bu ilk evresi olarak kabul edilen Lale Devrinde, 1727-1728’de ordunun kısmen yeni Avrupa çizgisinde eğitimine başlanır. Bu husus ile ilgili ilk nizamname İbrahim Müteferrika tarafından hazırlanır (Mehmet Esat, 1312:5-6). Ordunun Avrupa askerî usul ve tekniğine göre eğitimine dair Fransız Rochefort adında bir subayın Damat İbrahim Paşa’ya sunduğu teklif, devlet ricali tarafından kabul görür (Kuran, 1994:100; Berkes, 1975:49; Unat, 1941/I:107-121).

Devletin ve toplumun yaşadığı sıkıntıların bir türlü giderilememesi, üstelik devlet ricali, saray çevresi ve üst sınıf insanların debdebe ve eğlenceye düşmesi ile İran savaşlarının yarattığı kaostan toplumsal gerginliği körüklemesi, bunların yanında Damat İbrahim Paşa’nın yapmış olduğu bir takım su – i istimallerin de halkın tepkisini çekmesi üzerine, Patrona Halil İsyanı patlak vermiş, neticede bu dönem sona ermiştir (1730) (Kuran, 1976:492).

Lale Devrinden sonra; I. Mahmut, III. Mustafa ve I. Abdülhamit dönemlerinin devlet adamları da, öncelikle askerî reformlara yönelmişlerdir (Sakaoğlu, 1999:387, 396). Bu amaçla Osmanlı Devleti’ne iltica ederek ihtida eden Comte de Bonneval (Ahmet Paşa), Humbaracı Ocağı’nı ıslah etmekle görevlendirilmiştir. Yine ecnebi bir mütehassıs olan Baron de Tott’un tecrübelerinden faydalanma yoluna gidilmiştir (Kuran, 1976:492). 1773’te Haliç’te teşkil edilen Riyaziye Mektebi’nde Baron

de Tott ile birlikte İngiliz asıllı Müslüman Kampel Mustafa ile bazı yabancı hocalar tarafından dersler verilmeye başlanmıştır. 1775 yılında Mühendishane-i Bahri Hümayun açılarak deniz subaylarının yetiştirilmesine gayret gösterilmiştir. Ober adındaki bir Fransız subayı da Sürat Topçuları Ocağı'nı geliştirmiştir. Daha sonra gelen Fransız mühendisler tarafından 1776'da Tersane'de Tersane Mühendishanesi açılmıştır. 1784'te açılan İstihkam Okulu'nda Fransız mühendisi De La Fayette'nin yanında Gelenbevi İsmail Efendi riyaaziye dersleri vermiştir (Ahmet Rasim, 1987:10). III. Selim'in saltanat zamanına kadar, ıslahatların genel karakteri askerî alanla sınırlı kalmıştır.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla dâhili ve harici pek çok sorunlarla birlikte girmiştir. Devlet ricali, bu sorunların giderilmesinin ve devlete eski kudretinin kazandırılmasının yolunun köklü ıslahatlar yapmaktan geçtiğine inanmıştır. Ancak yapılan ıslahatlar, hal-i hazırdaki problemleri çözmede yeterli olamamıştır. Islahat anlayışı; aceleci, günü birlik, plan ve programdan uzak bir görüntü çizmiştir. 1789'da I. Abdülhamit'in vefatı üzerine tahta çıkan III. Selim, dâhili ve harici çok güç bir manzara ile karşı karşıya kalmıştır (Ahmet Rasim, 1987:11). Tahta çıkmadan önce Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip etme fırsatı bulan III. Selim, yenileşme programını bu minval üzerine inşa etmiştir (Uzunçarşılı, 1936/II:196-197; Zürcher, 1993:39).

Devletin iç ve dış meselelerinin farkında olan Sultan Selim, daha köklü ıslahatların yapılmasının gereğinden hareketle; bürokrat, ulema ve askerlerden oluşan bir gruptan, yapılmak istenilen ıslahatın mahiyeti üzerine bir rapor hazırlamalarını istemiştir (Kara, 1942/I:25; Lewis, 2000:59; Zürcher, 1993:40). Padişaha raporlarda biri kadim geleneğe dönmek, diğeri de Batı usulü askerî tedbirler almak şeklinde iki görüş bildirilmiştir. Sultan, kendisinin de taraftar olduğu ikinci görüşü seçmiştir (Çataltepe, 1999/7:242; Beydilli, 1999/19:177). III. Selim, devlet ricalinin ıslahatlarda desteğini almak istediğinden dolayı bu yola başvurmuştur (Kara, 1988:35).

III. Selim, ıslahat yanlısı Rumeli Kazaskeri es-Seyyid İbrahim İsmet Efendi'nin (Ahmet Cevdet Paşa, 1943/6:5-6; Eren, 1960/10:446) başkanlığında ıslahat taraftarları arasından on kişiden müteşekkil küçük bir grup teşkil etti (Çataltepe, 1997:91). 1792 ve 1793'te ve diğer yıllarda Nizam-ı Cedid (Unat, 1968:158-161; Gökbilgin, 1997/9:310) olarak adlandırılan bir dizi Hatt-ı Hümayunlar yayınladı. Bu hatlarda, vezirlerin vazife ve yetkileri, eyalet vergileri, devlet adamlarının hediye ve rüşvet almamaları, Avrupa tarzında eğitilmiş ve donatılmış muntazam piyade birliklerinin kurulmasını sağlayan hükümler öngörüldü (Kara, 1942/I:25; Lewis, 2000:59).

Bundan evvelki ıslahatlarda olduğu gibi, III. Selim'in birinci sorunu ordunun modernleşmesi sorunuydu. Bu amaçla yeni kara ve deniz okulları kurmakla işe başladı (Gencer, 1985:46-50; Gencer, 2001/I:601). Levent Çiftliği'nde Yeniçeriler arasından seçilen bir grup asker, Batı usulü askerî eğitim almaya başladı (Beydilli, 1987:431). Bu askerlere Nizam-ı Cedid adı verildi (Çataltepe, 1997:95-96; Çadırcı,

1972:3-5). Askerî okulların açılmasına da hız verilerek 1795 yılında yeni bir nizamname hazırlanarak Mühendishane-i Berri Hümayun kuruldu (Uzunçarşılı, 1988:36; Akyüz, 1989:125).

III. Selim, 1793 yılında Londra, 1796'da Paris, Viyana ve Berlin gibi hükümet merkezlerinde daimi elçilikler açılmasını sağladı. Böylece, asırlardır devletin takip ettiği karşılıksız diplomasi anlayışı terk edildi (Akyılmaz, 2000:56-67). Daimi elçilikler ile Avrupa'ya gönderilen devlet adamları, Batı'nın ilim ve tekniğinin Osmanlı'ya girişinde müspet rol oynamışlardır (Akyılmaz, 2000:56-67). Bunların yanında meşveret usulü yeniden canlandırılarak "Meclis-i Meşveret" oluşturulmuştur (Kubalı, 1960:4). III. Selim'in devleti inkıtadan kurtarmak için ortaya koyduğu reformlar, Batı'ya bir pencere açmışsa da (Shaw, 1983/I:180), yenilikler, çıkarları olan çevrelerde tepkiye sebep olmuştur (Lewis, 2000:60). III. Selim'in, ıslahata muhalif Kabakçı Mustafa isyanı neticesinde katledilmesi (Aktaran, 1996:54), reform projesinin akim kalmasına ve büyük ümitlerle başlatılan Nizam-ı Cedid Döneminin de kapanmasına neden olmuştur (Karal, 1996/5:80-83).

İç ve dış karışıklıklar ile merkezi hükümetin sarsıntıya uğradığı bir zaman diliminde iktidara II. Mahmut geçmiştir. Islahatlara inanmış, devletin köklü ıslahatlar neticesinde ayakta kalabileceğini hissetmiş bir padişah olan II. Mahmut, merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak için ayanlarla Sened-i İttifak'ı imzalayarak, ayanları devlete bağlamıştır (Mantran, 1995/II:29). II. Mahmut, Batı usulünde Muallim Asakîr-i Mansûre-i Muhammediye adıyla yeni bir ordunun temelini atmış, ancak Yeniçerilerin muhalefetiyle karşılaşmıştır (Lewis, 2000:80). Devletin merkezi otoritesini zaafa uğratan ve ıslahatların karşısında yer alan Yeniçeri Ocağı'nı dini otoritelerden de fetva alarak, 17 Haziran 1826'da ortadan kaldırmıştır (Mardin, 1994:11; Engelhardt, 1976:17).

II. Mahmut, yalnızca orduyu ve askerlikle ilgili kurumları modernleştirmekle sorunun hallolmayacağını, devletin bütün kurumlarının yeniden düzenlenmesi gerektiğini fark etmiştir (İnalçık, 1967:589). II. Mahmut, saltanatı boyunca devletin dâhili ve harici problemlerini bertaraf etmekle uğraşmış ve ıslahatlarda da birtakım ilerlemeler kaydetmiştir. Ortaya koyduğu değişim, bir sonraki dönemin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Eğitimde, idarede, diplomaside ve sosyokültürel alanda yenilikler başlatmıştır. Batı'ya öğrenci göndermiş, rüştiyeler açmış, ilk öğrenimi zorunlu hale getirmiş, devlet işlerinin sağlıklı görüşülmesi için çeşitli kurullar oluşturmuş (Mantran, 1994:51-54), Dahiliye, Hariciye, Maliye, Evkaf ve Ticaret Nazırlıkları ile tercüme odasını kurmuştur (Zürcher, 1993:63-68; Sencer, 1984:21-44; Bilim, 1990:29-43). 1829'da toplumun bütününe kapsayan kılık kıyafet reformunu çıkartmış, redingot, pantolon ve ceket giyilmesini de öngörmüştür (Engelhardt, 1976:20; Koloğlu, 1995:202). Yeni bir başlık olan fesi, ordu mensuplarına ve bürokraside çalışanlara mecburî tutmuştur (Karal, 1996/5:158). Ayrıca, Sultanın resminin okullarda, resmi yerlerde asılması (Engelhardt, 1976:91), Per-

şembenin tatil günü ilan edilmesi ve Sultanın bazı yerleri halka açık bir şekilde ziyaret etmesi önemli değişiklikler arasındadır (Lewis, 2000:100).

Bu dönemde bazı Avrupa seremonilerinin de Osmanlılarda belirmeye başladığı görülmektedir. Ayrıca Saray protokol kurallarına önemli yenilikler getirilmiş, resepsiyonlar verilmeye başlanmıştır (Okay, 1991:62).

Lale Devrinden başlayan yenileşme teşebbüsü, III. Selim ve II. Mahmut ile birlikte daha sistemli hale getirilmeye çalışılmıştır. Yenileşme projesi Tanzimat Döneminin hazırlanmasına yol açmıştır. Tanzimat öncesi dönemde var olan gelişmeler ve tecrübeler ile beraber insan kaynakları ve maddî imkânlar Tanzimat'a taşınmıştır.

TANZİMAT FERMANI'NA DAİR BAZI DÜŞÜNCELER

Tanzimat Fermanı'nın İlanı

Tanzimat-ı Hayriye Fermanı², devleti çöküşten kurtarmak amacıyla Gülhane Meydanı'nda, 26 Şaban 1255/3 Teşrin-i Sani 1839 (3 Kasım 1839) Pazar günü, Padişah, Bakanlar, Ulema, devrin büyükleri, asker ve sivil büyük memurlar, Rum ve Ermeni Patrikleri, Yahudi Hahamı, esnaf teşkilatı temsilcileri, her dereceden şeyhler, hatipler, imamlar, elçiler ve diğer davetlilerin huzurunda Hariciye Vekili Mustafa Reşit Paşa tarafından büyük bir merasim ve olağanüstü bir debdebe (Abdurrahman Şeref, 1328/8:390) ile okunmuş bir İrade-i Seniyye'dir (Ongunsu, 1940/I:1,11; Bilsel, 1940/II:662; Baysun, 1940/II:73; Ünal, 1978:235).

M. Reşit Paşa, oldukça basit bir üslup ve sade bir lisanla kaleme alınmış (Abadan, 2006:43) olan Ferman'ın şer'i şerife uygunluğunu tespit için Babıali'de Meclisi Vükela ile ileri gelen kişilerden oluşan bir mecliste, Ferman'ı Padişahın emriyle tetkik ettirdikten sonra şer'i şerife muvafık olduğuna dair bir mazbata almıştır (Bilsel, 1940/II:667). Babıali'de vükela toplanıp uzun müzakerelerden sonra ıslahatın şer'i ve mülkî noktaları tetkik edilerek, bazı ıslahat lüzumuna karar verilmiştir (Baysun, 1940/II:731).

Ferman okunduktan sonra kurbanlar kesildi, toplar atıldı ve şenlikler düzenlendi. Bu azametli törenin ertesi günü yemin faslı başladı; başta Padişah olmak üzere, devletin büyükleri, Hatt-ı Hümayun'un hükümlerine sadık kalacaklarına dair yemin ettiler (Kara, 2006:65; Bilsel, 1940/II:664).

Paris ve Londra sefirliklerinde görev yapmış, devletin mutlak surette ıslahata ihtiyacı olduğuna inanmış olan M. Reşit Paşa'nın maksadı, Avrupa'yı temin etmek, yatıştırmak, onun güvenini kazanmak (Baysun, 1940/II:731; Engelhardt, 1976: 28) ve "iktiza-yı asr üzere lazım olan ıslahat-ı mülkiyenin devamını tesîs eylemek"ti (Ziya Paşa, 1978:95-96). Bununla Avrupa devletlerinde, Osmanlı lehine iyi bir tesir uyandırmak istemiştir (Eryılmaz, 1992:90). Ayrıca Paşa, Avrupa siyasetin-

² Tanzimat Fermanı'nın orijinal metni için bkz. BOA, Tanzimat-ı Hayriye Defteri, no 1, s. 1-3; Düstur 1. tertip, 1.cilt, İstanbul 1289, s. 124-126.

de geçen muvazene prensibinden faydalanmak ve devletin kuvvetlenmesini sağlamak amacıyla Tanzimat Fermanı'nı hazırlamıştır (Karal, 1995/5:171). Aslında Reşit Paşa'nın asıl isteği, Avrupa usulüne benzer bir ıslahat tertip etmektir (Bilsel, 1940/II:666). Başta Padişah ve Reşit Paşa olmak üzere önemli devlet adamları, "Osmanlı Devleti'nin mevcudiyetini muhafaza lüzumunu Avrupa devletlerine kabul ettirmenin ve umumî muvazenede faydalı bir unsur olmasını temin eylemenin Tanzimat'la olabileceğine inanmışlardır." (Bilsel, 1940/II:665). Fermanın hazırlanıp ilan edilmesinin bir diğer amacı da, devletin Mısır Paşası'nunki kadar liberal bir rejim kurulabileceğini Avrupa'ya göstermektir (Lewis, 2000:107).

Mustafa Reşit Paşa, Hatt-ı Hümayun'un halkta uyandıracağı tepkiden korktuğu için mütereddit idi (Karal, 1940/II:65). Ancak o, devletin "değişmez esaslara müstenit bir iç idare"nin tesis edilmesi ile kurtulacağına inanmıştır. Paşa, "hükümdarın hareketlerini tahdit edecek bazı müesseselerin kurulması"nı amaçlamıştır (Mardin, 2006:94,97). Osmanlı Devleti'ni çok iyi tanıyan müşahitlerden Ubicini, ıslahatın mahiyetini ve asıl gayesini şu şekilde ortaya koymuştur; "İslahatın asıl gayesi, en eski zamanlardan beri bu milletin adet, örf ve ananelerinde mevcut olanları kanun şekline sokmak ve şimdiye kadar müphem bir formülün veya bir tesadüfün eseri olanları bir vakıa haline getirmektir." (Ubicini, 1998:132).

İlan edildikten sonra sarayda Hırka-yı Şerif dairesine konan Hatt-ı Hümayun (Karal, 1995/5:171), ilanından 20 gün sonra Takvim-i Vekayi'de yayınlanmış (İnalcık, 2006:109), birçok dile çevrilerek yabancı devletlerin İstanbul temsilcilerine yollanmış (Eren, 1993:719), ayrıca Avrupa gazetelerine de birer nüshası gönderilmiştir (Bilsel, 1940/II:662).

Hatt-ı Hümayun, eyalet valilerine ve sancak mütesellilerine bir ferman halinde tebliğ olunmuştur. Gülhane Hattı'nın "büyük ve küçük umum ahali ve reayaya güzelce anlatarak" açıklanması, Ferman'ın prensiplerine uyulması ve derhal uygulanması istenmiştir (Kaynar, 1985:180-184).

Tanzimat Fermanı'na oluşabilecek tepkilere karşı da önemleler alınmıştır. Halkın "işte artık padişahımız tekâlif ve salyaneyi bütün bütün affetmiş veyahut şöyle böyle olacak imiş deyü yanlış anlayıp da bir guna dedikodu etmek ve ihsan-i hümayunum olan emniyet-i can ve mal ve namus keyfiyetlerinden dolayı küçük ve büyüktü en ednaya kadar alelumum zabitan ve sair memurlara zerre kadar itaatsizlik eylemek misillu uygunsuzluklar vuku bulacak olur ise" bunların cezalarına çarptırılacağı bildirilmiştir. Yanlış yorumlara yol açmamak için Tanzimat'ın olumlu taraflarından da bahsedilmiştir (İnalcık, 2006:109).

Tanzimat'ın Başlangıcı ve Bitişi Meselesi

II. Mahmut Döneminden itibaren tasavvur edilen Tanzimat'ın alt yapısı, II. Mahmut'un saltanat yıllarında atılmıştır (Sencer, 1984:17,46). Tanzimat adı, mezkûr dönemde teşebbüs edilen ıslahatları ve düzenlemeleri tanımlamak için kullanılmıştır (Kaynar, 1985:99-119,191 vd).

Dönemin ilk resmi gazetesi Takvim-i Vekayî'nin 11 Muharrem 1254 tarihli ve 163 numaralı nüshasında, Tanzimat-ı Hayriyye ismi geçmektedir. Bu nedenle bazı tarihçilerimiz Tanzimat'ın başlangıcı olarak II. Mahmut zamanını kabul etmişlerdir. Buna delil olarak da, II. Mahmut Döneminde ortaya konan reformları göstermişlerdir (Kara, 1940/II:594).

II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerini tahlil eden Batılı tarihçi ve diplomatlardan Ubicini ve Engelhardt, II. Mahmut'un Tanzimat'ı bir proje olarak hazırladığını, fakat bunu gerçekleştirmeye ömrünün yetmediğini belirtmektedirler (Ubicini, 1998:31-39; Engelhardt, 1976:16). Tanzimat Fermanı'nın II. Mahmut ile başladığını, ancak Akif Paşa'nın "hukuk-ı şahaneniz tahdid olunacak" demesiyle Sultan'ın, Tanzimat-ı Hayriyye'yi ilan ve tatbik etmekten vazgeçtiği ifade edilmiştir (Abdurrahman Şeref, 1980:48; Birs, 1940/II:665-666; Kaynar, 1985:110-111; Yalıtıkaya, 1940/I:466).

Abdurrahman Şeref, Tanzimat'ı III. Selim ve II. Mahmut'un başlattığı ıslahatların devamı olarak görür (Abdurrahman Şeref, 1980:53-54). Ahmet Refik ise Sultan Mustafa ve Sultan Ahmet'e kadar götürür (Kuran, 1956:17). Hatta, Tanzimat, Lale Devrinin bir neticesi olarak da gösterilir (Kara, 1940/I:16; Fındıkoğlu, 1940/II:625).

Tanzimat'ın Abdülmecit'in saltanatının ilk yıllarında hemen hayata geçirilmesini, Tanzimat'ın II. Mahmut zamanında hazırlanmış bir proje olduğu görüşünü güçlendirmektedir (Ubicini, 1998:35-36). Kara'da, Tanzimat'ın II. Mahmut'un ölümünden az önce hazırlandığını söylemektedir (Kara, 1940/I:78). İncık ise Tanzimat-ı Hayriyye'nin, II. Mahmut'un son zamanlarında hayli geniş ölçüde uygulanmaya başladığını belirtmektedir (İncık, 2006:114). II. Mahmut'un emirnamelerinde ortaya koyduğu yenilikler, Tanzimat'ın bu dönemde başladığı şeklinde yorumlanmıştır. "Bundan böyle saltanatın millet için bir sebebi dehşet değil, bir destek olmasını isterim. Hacı, müsadereyi ilga ederim. Asilerin evlatlarına kalan emvalin intikalini bile arzu ederim. Bugünden itibaren müsadere lağvolunarak, bundan böyle ne Müslümanlara ne reayaya tatbik edilmeyecektir." (Fındıkoğlu, 1940/II:626). Birs'de esaslı bir reform programı olarak Tanzimat'ı Hayriyye'nin ilanının bir yıl önce kararlaştırıldığını belirtmektedir (Birs, 1940/II:665).

Tanzimat Devrinin başlangıcı kadar ne zaman son bulduğu meselesinde de bir ittifak yoktur. Ongunsu, "Bir intikal devresi olduğunda şüphe olmayan Tanzimat'ın mebd ve müntehasını tayin etmek ve hududunu çizmek için kati tarihler zikretmek bittabi kolay değildir." dese de, Tanzimat Devrinin, 1908 Meşrutiyetine kadar devam ettiğini ifade etmektedir (Ongunsu, 1940/I:10,11). Ongunsu, "Abdülhamit tarafından ilan edilen ilk Kanunu Esasi'nin adına ve kullanılan ilk meşrutiyet tabirine bakarak, intikal devresi saydığımız Tanzimat'ın sona erdiğine hükmetmek kabule şayan görülmesi gerektir." (Ongunsu, 1940/I:12) ifadesiyle Tanzimat'ın II. Meşrutiyete kadar devam ettiği görüşünü desteklemeye çalışmıştır.

Fındıkoğlu, Ongunsu'nun Tanzimat'ın II. Meşrutiyet Dönemine kadar devam ettiği görüşünü desteklemektedir (Fındıkoğlu, 1940/II:619). Bu tarihlerin yanı sıra 1876 ve 1871³ tarihleri de zikredilmektedir. Enciclopedie de l'İslam'da, Tanzimat Devrinin 1880'e doğru Abdülhamit "istibdadının" başladığı tarihlerde son bulduğu belirtilmektedir (Karal, 1940/I: 4).

Tanzimat-ı Hayriye'nin Muhtevası ve Tahlili

Osmanlı devlet ve toplum hayatında önemli değişikliklerin yaşanmasına yol açan Tanzimat'ı ortaya çıkaran olgu, 1789'da Paris'te ilan edilen 17 maddelik insan hakları beyannamesidir. Tanzimat Fermanı, Fransız insan hakları beyannamesinin okunmasından yarım asır sonra onun eksik bir taklidi ve kaba bir taslağı olmakla birlikte (Baysun, 1940:73; Kaynar, 1985), temin ettiği salah ve tekamül bakımından her şeyden evvel, evvelkilerine nispetle daha şümüllü yeni bir ıslahat hareketidir (Ongunsu, 1940/I:9).

Hatt-ı Hümayun, devlete kanun ve düzen getirilmesini, idarî ve adlî yapının ıslah edilmesini ve müesseselerin yeniden düzenlenmesini öngören bir fermandır (Hourani, 1969:15). Bu hareketle devletin yeniden ihyası için "usûl-i atıfıyı bütün bütün tağyîr ve tecdîd" edilmesi gerekliydi (Akarlı, 1978:1-2). Tanzimat, devlet idaresine nizam vermekle, mal, can ve namus emniyeti tesis etmekle, medenî devletlerle daimi münasebete girmeye temin etmiştir (Birsell, 1940/II:694).

Bir charte (Yazan, 1992:233-234) olarak görülen Ferman'ın genel hükümlerine bakıldığında bir anayasa mı? Şartname mi? Berat mı? olduğu meselesi tartışmalı bir mevzudur. Şekil bakımından bir ferman olan Hatt-ı Hümayun'un bir şartname olduğu, anayasa niteliği taşımadığı ileri sürülmektedir (Versan, 1986:146; Abadan, 1940/I:42-43; Birsell, 1940/II:703; Eren, 1993:719). Padişah tarafından tek taraflı olarak çıkarılmış olan Ferman, gerektiğinde Padişah tarafından değiştirilebilecekti. Bundan dolayı, Ferman'ın bir şartname niteliği taşıdığı öne sürülmüştür (Aldıkaçtı, 1982:40; Versan, 1986:146).

Karal, Ferman'ın anayasa niteliği taşıdığını belirtmektedir. Bu görüşüne delil olarak, Padişah'ın Ferman'a sadık kalacağına dair yemin etmesi ile birtakım haklarının sınırlandırılmasını göstermektedir (Karal, 1940/II:599-600; Savcı, 1995:283). Ferman'da "Canibi hümayunumuzdan hilafına hareket vuku bulmayacağına ahd ü misak olunup Hırka-i Şerif'e odasında cem-i ulema ve vükelâ hazır oldukları halde kasemi billah dahi olunarak..." (Tanör, 1988:74) denmektedir. Bozkurt, ilk defa bir fermanda modern anayasalarda yer alan can, mal ve ırz güvenliği gibi temel prensiplerin sayılmasının, Ferman'ın önemini ortaya koyduğunu belirtmektedir (Bozkurt, 1996:48).

Tanzimat Fermanı, Osmanlı Devleti'nin adaletname denilen benzeri hatt-ı hümayunları yayınlama geleneğinin bir devamıdır (İnalçık, 2000:75; İnalçık,

³ Tanzimat'ın önemli devlet adamlarından sadrazam Ali Paşa'nın vefat tarihi.

1963/27:611). Ayrıca, Ferman'ın sosyal bir mukavele (kontrat) olduğu da ifade edilmektedir (Kartal, 1995/5:193). Bu açıdan Gözler ve Eroğul, Ferman'ın bir anayasa olduğunu ileri sürmüşlerdir (Gözler, 2006:13).

Ferman'da, eksik olmasına rağmen, kişi temel hak ve özgürlükleri alanında ilk derli toplu bir liste yer almaktadır (Tanör, 1998:73). Bu açıdan Gözler, Üçok ve Mumcu, Ferman'ı ilk "temel haklar beyannamesi" olarak değerlendirmektedirler (Gözler, 2006:16; Üçok ve Mumcu, 1985:313).

Engelhardt, Ferman'ın tebaanın haklarını garanti altına almasının onun bir berat olduğunu ortaya koyduğunu belirtmektedir (Engelhardt, 1976:39). Namık Kemal'de Engelhardt ile benzer görüşü taşımaktadır. "Gülhane hattı bazılarının zan- nı gibi Devlet-i Aliyye için bir Şartnâme-i Esasi değildir." (Namık Kemal, 6 Kasım 1872). Kapani, Ferman için "tespit ve ilan ettiği esasların gerçekleşmesini sağlayacak kanunların yapılması için bir program, bir yasama direktifi niteliğindedir." (Kapani, 1993:97) der. Gözler'in ki ise daha dikkat çekicidir; "Tek taraflı üstün ve bağımsız bir irade'nin niçin kanuna veya anayasaya vücut veremeyeceğini anlamak mümkün değildir. Kanımızca, bu tek taraflı irade yasama iktidarına sahipse yaptığı şey kanundur; kurucu iktidara sahip ise yaptığı şey anayasadır." (Gözler, 2000:3-5).

Gözler ve Kapani'ye göre Ferman, bir anayasa niteliği taşımaktadır. Gözler, Ferman'ın muhtevası bakımından anayasa olarak kabul edilmesi gerektiğini düşünmektedir (Gözler, 2000:4-6; Gözler, 1999:57; Kapani, 1993:95). Ferman'da "mahfuziyet-i ırz ve namus" u tanımakla "hiç kimse tarafından diğerinin ırz ve namusuna tasallut vuku bulmaması" yer almıştır (Abadan, 1940/I:53; Kapani, 1993:95). "Teb'a-ı Saltanat-ı Seniyemizden olan ehl-i İslâm ve mileli saire bu müsaadat-ı şahanemize bilâistisna mazhar olmak üzere can ve ırz ve namus ve mal maddelerinden hükm-i şer'i iktizasınca kâffe-i memalik-i mahrusamız ahali-sine taraf-ı şahanemizden emniyet-i kamile verilmiş"tir. Bu madde, modern esas teşkilat hukukunun temellerindendir. Bu prensipler, modern anayasaları çağrıştırmaktadır. Ferman'da yer alan kişi haklarının kanunlarla garanti altına alınması anayasal bir nitelik düşüncesine bizi götürmektedir. "Şöyle ki dünyada candan ve ırzu namustan eazz bir şey olmadığından bir âdem anları tehlikede gördükçe, hilkat-i zatiye ve cibiliyet-i fitriyesinde hiyanete meyil olmasa bile muhafaza-i can ve namusu için bazı suretlere teşebbüs edeceği ve bu dahi devlet ve memlekete muzır olageldiği müsellemler olduğu misullû bilakis can ve namusundan emin olduğu halde sıdku istikametten ayrılmayacağı ve işi ve gücü hemen devlet ve mil- letine hüsnî hizmetten ibaret olacağı dahi bedihi ve zahirdir." (Gözler, 2006:15). Ferman'da ayrıca "vezirden çobana kadar herkesin eşit olduğu" da vurgulanmıştır (Gözler, 2006:15; Tanör, 1998:72).

İltizam usulü ile memleketin "umur-ı maliyesini bir âdemin yed-i ihtiyarına ve belki pençe-i cebrü kahrına teslim"i ifadesiyle ortadan kaldırılmıştır (Gözler, 2006:12). Ayrıca halktan "her ferdin emlak ve kudretine göre bir vergi-i münasip

tayin olunarak kimseden ziyade şey alınmamasının” emredilmesi ile de, her ferdin gücü nispetinde vergi vermesi kabul edilmiştir (Gözler, 2006:13; Abadan, 1940/I:31-38). “Devletin hüsn-i idaresi için kavanin-i cedidenin” yayınlanması gerektiğinin belirtildiği Ferman’ın hükümleri arasında her ferdin malî gücü nispetinde vergi vermesi, devlet giderlerinin yapılmasına ilişkin kanunîlik ilkesi, asker almada adil olma, yargılamada eşitlik, ırz, namus ve can emniyeti, mülkiyet hakkı, müsaderehin kaldırılması, eşitlik ilkesi, kanunların hazırlanması, kanunun üstünlüğü gibi temel ilkeler yer almıştır.” (Gözler, 2006).

Devrin idarî düzeninde ve hayat nizamında en büyük etkiye sahip olgu şüphesiz dindir. Müslümanlar için İslam’dır. Ferman’da dinî temayüllere vurgu yapılması ulemeden gelecek tenkitleri önlemek amacı taşıdığı ileri sürülürse de, devrin devlet adamlarının dine bağlı oldukları ve geleneksel ferman hazırlanışında da dine mutlak yer vermek idarî anlayıştan ileri gelmektedir. Ferman’ın giriş kısmında, “Devleti aliyemizin bidayeti zuhurundan beru ahkâmı celîlei kuraniye ve kavanini şer’iyye kemaliyle riayet olunduğundan saltanatı seniyyemizin kuvvet ve miknet ve bilcümle tebaasının refah ve mamuriyeti rütbe-i gayete vasil olmuş iken yüzelli sene vardır ki gavaili müteakibe ve esbabı mütenevveaya mebni ne şer’i şerife ve ne kavanini münifeye inkiyad ve imtisal olunmamak hasebiyle evvelki kuvvet ve mamuriyet bilâkis zaaf ve fakre mubeddel olmuş ve halbuki kavanini şer’iyye tahtında idare olunmayan memalikin payidar olamayacağı.” ibaresi ile geleneksel yapının muhafaza edilmek istenmesi, şer’i yasalara uyulmadığı için geri kalındığını, terakki etmenin yolunun da şer’i şerife riayet etmek ve avdet etmekle mümkün olacağı savunulmuştur (Kili, Gözübüyük, 1985:11). Ferman’da bu tür ifadelerin yer almış olması, şüphesiz ulema kesimini memnun etmiştir. Ulema ve onların destekçileri, dinin Ferman’da yer teşkil etmiş olması ile devlet ile olan münasebetlerini üst seviyeye çıkartmıştır.

Tanzimat’ın Değerlendirilmesi

Türkiye’nin canlanış ve kendine geliş tarihinde çok önemli bir hadise olarak değerlendirilen Tanzimat-ı Hayriyye (Ubicini, 1998:31), Osmanlı Devleti’nin reform tarihinin temelli bir safhası, bir devrin adı ve başlangıcıdır. Bir asır önce başlamış ıslahatı içte ve dışta şümüllü ve debdebeli surette ilk ilan eden Tanzimat-ı Hayriyyedir (Bilsel, 1940/II:661).

Devlet, Tanzimat’la oldukça uzun ve felaketli bir zaaf ve tecerrüt devresinden sonra, yeni teşkilata ve değişikliklere teşebbüs etmiştir. Bu tecerrüt devresinde Avrupa, yeni şartlar elde etmiş, bütün dünyada siyasî ve iktisadî tefevvuk ve hâkimiyetini kabul etmiştir. Tanzimat, Osmanlı Devleti’nin yeni şartlara intibak etmek teşebbüsü, “hâkim unsuru Türk olan Osmanlı Devleti’nin bir tezahürü, yaşamakta devam edebilmek için, silkinip kalkınma teşebbüsü, yaşama kudretini haiz olduğunu gösteren bir merhalesi” olarak değerlendirilmektedir (Ongunsu,

1940/I:9-10). Bu hareket “yalnız bir müessesenin değil, bütün devletin yeniden tensikını istihdaf ediyor ve her sahaya teşmil ediliyordu.” (Ongunsu, 1940/I:10).

Mecburî kültür değişimi şeklinde nitelendirilen (Turhan, 1987:193) Tanzimat hareketi ile devletin varlığının devamı için, Avrupa’nın küll halinde alınması gerektiği düşüncesi hâkim olmaya başlamıştır. İç ve dış problemlerin Avrupa medeniyeti olmadan katî surette ortadan kaldırılamayacağı (Eryılmaz, 1992:124) inancında olan M. Reşid Paşa, “Biz medeniyetsiz hiçbir şey olamayız. O medeniyet de, sadece Avrupa’dan bize gelir...” (Kodaman, 1987:73) ifadesinde bu düşüncesini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Dönemin önemli devlet adamlarından Ali ve Fuat Paşalar, asrın gereklerini almakla devletin içinde bulunduğu zevalden kurtulacağı ümidini taşımışlardır (Akarlı, 1978:12-15). O nedenle Batı Medeniyeti’ne girmekte ısrarcı olmuşlardır (Gökalp, 1976:64).

Tanzimat, sadece Batılılaşma hareketinden ibaret olmayıp, imparatorluğun bütün 19. asır tarihini izah eden temel bir hadisedir (İnalçık, 2006: 14). “Esas-ı saltanatı Avrupa toprağında tesis ve takvim” ve “iktiza-yı asr üzere lazım olan ıslahat-ı mülkiyenin devamını tesis eylemek” (Ziya Paşa, 1978:95-96) için ilan edilmiş olan Tanzimat Fermanı, devlet hayatında özlenilen bir yeniliğin amme faaliyetlerine ait esaslarda istenilen değişikliklerin tarihî ve hukukî bir vesikasıdır. Tanzimat hareketiyle devlet baka ve mevcudiyetini güçlendirmek, memleketi eski refah ve satvetine ulaştırmayı amaçlamıştır (Abadan, 2006:61,62). Aynı zamanda Osmanlı sosyal ve ekonomik yapısına oldukça süratli bir dönüşüm kazandırmış (Türköne, 1995:68-70) ve Türkiye için memleketin yeniden “tensik ve ihyasına müessir yeni bir yol açmıştır.” (Abadan, 1940/I:38).

Abadan’ın Avrupa’dan mülhem programlı bir ıslahat hareketi olarak gördüğü (Abadan, 1940/I:32) Tanzimat, Osmanlı Devleti’ne Avrupa tarzı bir nizam ve idare şekli verme teşebbüsüdür (Eren, 1970/11:710; Uçarol, 1995:180). Osmanlı cemiyyetinde köklü değişimler meydana getirmesi açısından da siyasî bir eser olarak da değerlendirilmektedir (Çalık, 1989:3-5).

Ongunsu biraz daha ileri olarak, “siyasî rejim bakımından Tanzimat, keyfi ve müstebit mutlakiyetle millî hakimiyet rejimi arasında bir intikal devresi”dir (Ongunsu, 1940/I:9) demektedir. Mardin’de Tanzimat Fermanı’nın siyasî tefekkür tarihimizin çok mühim bir merhalesini teşkil ettiğini ifade etmektedir (Mardin, 2006:91).

Osmanlı çağdaşlaşmasının en önemli aşamasını teşkil eden Tanzimat; idarî, adlî alanlarda meydana getirdiği reformlarla, Osmanlı siyasî düşüncesinde olduğu kadar, sosyal ve kültürel hayatında da önemli değişim meydana getirmiştir. Bu değişim, toplum ve devlet müesseselerinde de kendini göstermiştir (Kuran, 1981:1452-1453; Turhan, 1987:150). Ancak, Tunaya’ya göre başlangıçta Tanzimat’ın hedefi topyekün devlet müesseselerini ortadan kaldırmak değildi (Tunaya, 1999:30). Tanzimatçılar, toplum katmanlarını kendi istekleri doğrultusunda değiştirme hissiyatı ile (Tezel, 1995:143) topluma yeni bir "teceddüd ü hayat" kazandır-

mak istemişlerdir (Akgül, 1999:121). “Dahildeki icraata, vazolunan kanunlara, kıyafetteki ve yaşayıştaki az çok değişikliklere bakarak, Tanzimat’ı, Şark Medeniyeti dairesinden Garp Medeniyeti dairesine geçiş devresi” (Ongunsu, 1940/I:9) olarak değerlendirmek gerekir. “Devlet-i Osmaniye’nin teşkilat-ı hazırasının esas sahibi” (Mehmet Memduh, 1326:4) olan ve ortaya koyduğu gelişmelere binaen mebde-i saadet (Türköne, 1994:75; krş. Ongunsu, 1940/I:11) olarak anılan Tanzimat’a kadar yapılan ıslahat teşebbüsleri bir program dâhilinde hazırlanmamıştır.

Osmanlı ıslahat hareketleri, Tanzimat’a kadar aksak bir biçimde devam ederken, Tanzimat’la birlikte hız kazanmıştır (Berkes, 1975:207). Tanzimat hareketi, devleti kurtarmak için her şeyin enine boyuna tartışıldığı geniş kapsamlı ıslahat hareketidir (Uyanık, 1999/II:184). Tanzimat, yenileşme hareketinin derli toplu ilk ıslahat programı özelliğini de taşımaktadır (Abadan, 1940/I:38). Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa’ya yaklaştıracak bir ıslahat hareketi olarak tasarlanmıştır (Abadan, 1940/I:39). Ayrıca devlet ve toplum hayatına Batı usul ve kaidelerinin iktibas edilerek, devlette Avrupa’ya benzer bir idare tarzı tesis etmekten ibaret programlı bir reform (Eren, 1970/11:710), kültür ve ıslahat hareketi olarak değerlendirilmektedir (Gencer, 1970:7-8). Tanzimat reformları, devletin maddi sorunlarına bir çözüm bulmak maksadından öteye giderek; sosyal ve fikri yapıda da birtakım değişimler husule getirerek (Koray, 1991:116-117), Batı fikirlerine kapı aralamıştır (Ülken, 1948:23). Ancak devletin çöküşüne bir çare bulmak için, gerekli tedbirleri almada başlangıçta prensipsizliğe ve çelişki içine düşülmüştür (İnalçık, 1963:27, 614 vd). Ahmet Cevdet, devletin ıslahatlara mutlak surette ihtiyacı olduğunu, ancak yapılacak ıslahatların “bizim bazı ahvâl-i husûsiyemiz var ki, başka devletlere nâfi olan bize zarârlı” (Turan, 1985:16) olacağını düşüncesinden yola çıkarak Tanzimatçıları uyarmıştır.

Tanzimat yenilikleri ile devletin bozulan düzeni yeniden ıslah edilerek, eski şanlı devirlerine ulaşmak hedeflenmiştir (Eren, 1970/11:710). Diğer bir ifadeyle ihkâk-ı hak* yeniden temin edilmek istenmiştir. Tanzimat, bu isteğin bir neticesi olarak hazırlanmıştır (İnalçık, 1964/18: 603-623; Karal, 1964/18:561-601; Gökbilgin, 1967/21:83-111).

“Akvam-ı Osmaniye’ye bahşolunan hukukî hürriyet ve teminatını muhtevi bir berat” (Engelhardt, 1976:39) olan Tanzimat, en az iki asırdan beri devleti ihya etmek maksadıyla ihtiyaç duyulan ıslahatın ve temayüllerinin tatbikat sahasına intikal ettirilmiş bir aşamadır (Gökbilgin, 1967:93; Velidedeoğlu, 1940:167; İnalçık, 1992:2). Devleti, Avrupa’nın modern usullerine göre yeniden tanzim etmek iddiasında olan Tanzimat, İnalçık’a göre tam bir Batılılaşma hareketi olmuştur (İnalçık, 1992:1-2).

* ihkâk-ı hak: bir hakkı usulü dairesinde yerine getirme, bir hakkı murâfaa ve mûhakeme neticesinde ispat ve izhar etme. Bkz; Devellioğlu, 2001:416.; Yeğin, 1992:257. Fertlerin uğradıkları haksızlıkların ortadan kaldırılması ve padişahın hakem rolünü üstlenmesi demektir. Mardin, 2002/I:48.

Tanzimat Dönemi yenileşme anlayışında iki hâkim görüş vardır; ilki Avrupa kültür ve medeniyetinden etkilenecek (Eren, 1993:710), Batılı kurumları hiçbir süzgece ve değerlendirmeye tabi tutmadan bütünüyle ictibas etmek, diğeri de devletin kendi tarihini ve kültürünü baz almak (Ömer Rıza, 1335:120-122). Bu iki görüş, bütün Batılılaşma tarihimiz boyunca devam etmiştir. Liberal ve özgürlükçü düşüncelerin gelmesi ve gelişmesine zemin hazırlamakla, yeni bir aydın sınıfın oluşmasında da büyük rol oynamıştır (Kılıçbay, 1992:78).

Tanzimat, işlevini kaybeden ve ağır, aksak bir şekilde ilerleyen idareye yeni bir düzen getirmek için idarî alanda birtakım yenilikler meydana getirmiştir (Sencer, 1984:38-39). Batılı manada müesseselerin ihdas edilmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Yeni kurulan müesseselerin yanında mevcut müesseselerin varlığı da devam ettirilmiştir. Tanzimat, bu yapı gereği bir dualite yaşamıştır. Geleneğe bağlı olan tutucu çevreleri gözetmek amacıyla telifçi ve ikinci bir hareket tarzı benimsemek durumunda kalınmıştır (İnalçık, 1963/27:618). Bu izah doğru olmakla birlikte, o devrin yapısını ve şartlarını göz önüne alarak, o şekilde bir yoruma tabi tutmak daha doğru olur kanaatindeyiz. Devrin önemli devlet adamlarından ve Tanzimat-ı Hayriyye'nin mimarlarından Mustafa Reşit Paşa, zamanının şartlarına haiz olması bakımından, Tanzimat-ı Hayriyye'nin şer'i şerife uygunluğunun tespit edilmesini Abdülaziz'den istemiştir (Bilsel, 1940/II:667). Reşit Paşa, Tanzimat'ın tatbik edilmesi için Batılı müesseselerin ihdas edilmesi ile birlikte, mevcut müesseselerin ilga edilmesini düşünüp düşünmediğini bilemiyoruz. Bu hususta herhangi bir malumat da söz edilmemektedir. Düşünmüş dahi olsa, dönemin koşullarının buna hazır olmadığı bilincinden hareketle, yumuşak bir geçiş yapmayı daha uygun görmüş olabilir. Reşit Paşa, Tanzimat'ı hazırlarken aceleci olmamış, enine boyuna düşünmüş, müzakereler yapmış, şer'i şerife uygunluğunu inceletmiş ve bütün bu gelişmelerin neticesinde ilan edilmesine karar vermiştir.

Tanzimat, hukukta da bir takım değişim getirmiştir. Türkiye'de teknik anlamda kanunlaştırma hareketleri, Tanzimat ile birlikte başlamıştır (Ediş, 1979:47). "Tanzimat, Osmanlı tarihinde yazılı kanunlar hazırlama çabalarında önemli bir dönüm noktası olmuştur." (Gökbilgin, 1967:95). Hukukta Batı'ya benzemenin temellerinin atılması (Ahmet Cevded Paşa, 1281 (1865):158) ve Osmanlı hukuk tarihinde ictibas hareketi Tanzimat'la başlamıştır. Tanzimat'la "yargılanma hakkı" tanınmış, "yargılanmadan kimseye ceza verilemez" ilkesi kabul edilmiştir (Gözler, 2000:9; Üçok, Mumcu, 1985:313).

Avrupa'dan çağdaş hukuk kaideleri ictibas edilerek, hukuk sistemimiz modern bir görünüme kavuşmaya başlamıştır. Fransız hukuk kurallarının tercümesinden Batılı usullere göre kanunlar oluşturulmuştur. Ancak geleneksel şer'i kanunlar ve mahkemeler lağvedilmemiştir. Kanunlarda ve mahkemelerde şer'i hukuk kuralları ile Batılı modern hukuk kurallarına bağlı mahkemelerin bir arada bulunması, hukukta bir ikilik yaşanmasına neden olmuştur. Bu iki başlılık, idarî anlamda birtakım sıkıntılar yaşanmasına yol açmıştır. Hukuk kuralları, şer'i kaide-

lere göre mi yoksa Batılı modern hukuk kurallarına göre mi oluşacaktı? Şer'i mahkemeler ve hukuk kuralları Tanzimat'tan sonra kaldırılabilir mi idi? Köklü ıslahatların yapılmaya başladığı bir dönemde bunun yapılması beklenebilir. Ancak yüz-yıllar boyu yerleşmiş kurum ve alışkanlıkları bir anda devlet ve toplum hayatından söküp atmak sosyolojik açıdan mümkün gözükmemektedir. Tanzimat'ın yapısı gereği mevcut müesseseler ya muhafaza edilecek ya da modern hale getirilmeye çalışılacaktı. Eskinin kaldırılarak yeninin getirilmesi anlayışı hâkim olmamıştır. Geleneksel müesseselerin kaldırılmamasını birkaç nedene bağlayabiliriz; devrin idarecilerinin geleneksel ve yerleşik düzene olan inanç ve bağlılıkları, bunun yanında toplumun eski düzeni benimsemiş olması, dışardan gelecek bir değişimi kabul etmedeki isteksizliği, devrin köklü değişimleri kaldırarak yapıya henüz hazır olmayışı ile M. Reşit Paşa'nın Matternich'in etkisinde kalması. Matternich, Reşit Paşa'ya Avrupa'dan alınacak yeniliklerin ve kaidelerin kendi bünyesine uygun olup olmamasına göre alınması ve adapte edilmesinin yollarının aranması gereğini tavsiye etmiştir (Timur, 1940/II:703-708).

Tanzimat'la, mevcut hukuk kurallarının muhafaza edilerek ıslah edilmelerinin ilk adımı; Ceza Kanunnamesi, Kanunname-i Arazi, Mecelle-i Ahkam-i Adliye ve Hukuku Aile Kararnamesi hazırlanarak atılmıştır. Hukuk kurallarında İslamî referanslar dikkate alınarak çağa uygun hukuk kuralları oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak bu hukuk kaideleri mevcut hukuk sorunlarını tam anlamıyla ortadan kaldıramamıştır. Burada şu soru akla gelebilir; Batı'dan yapılan hukuka dair iktibaslar ile geleneksel hukuk nizamı ayrıştırılmayarak, birbirini tamamlayarak, tüm tebaaya uygulanabilecek bir hukuk düzeni geliştirilebilir miydi? Böyle bir çalışmaya teşebbüs edilmemesi, bu soruya cevap vermemizi güçleştiriyor.

Tanzimat Fermanı'nda eğitim öğretime dair bir madde yer almamasına rağmen, ıslahatın en dikkate değer olanı eğitim ve öğretim alanında yapılan ıslahatlardır (Antel, 1940:446). Batılı eğitim kurumlarının açılmasının yanında medreselere dokunulmamış, hatta medreselerin ıslahına yönelik teşebbüsler de yapılmıştır. Geleneksel eğitimin yanında modern eğitim kurumlarının açılması, eğitimde ikilik meydana getirmiştir. Böylece eğitim sahaları birbirinden ayrılmıştır (Unat, 1964:93-119). Ancak, yeni açılan eğitim kurumlarının tedrisi için lazım gelen hocaların büyük çoğunluğu medrese hocalarından tedarik edilmiştir.

Tanzimat ıslahatlarında medreselerin ani bir inkıtaa uğratılması, başta ıslahat karşıtlarını, ulemayı, talebe-i ulumu ve medrese zihniyetini benimsemiş halkın tepkisini çekecekti. Devlet ricalince bu düşünülmüş olacak ki mevcut müesseselerin ortadan kaldırılması yoluna gidilmemiştir. Klasik kurumların bir anda ortadan kaldırılması, ıslahatçıları zor durumda bırakabilirdi. 19. yüzyılın başlarında köklü ıslahatların lüzumuna inanmış ıslahatçı padişah III. Selim'in karşılaştığı menfur hadisenin üzerinden çokça bir zaman da geçmemiştir. Bu tür hadiselerin örnekleri apaçık ortada dururken, köklü bir ıslahata girişmek yerine daha temkinli bir ıslahat yapmanın daha doğru bir hareket olacağı düşünülmüş olsa gerektir. Reşit

Paşa, Tanzimat Fermanı'nı Gülhane adıyla matuf meydanda okumaya giderken, Karal'ın haklı olarak belirttiği "mütereddiddi" ifadesi, Reşit Paşa'nın çekimser olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir (Karal, 2006).

Tanzimat Fermanı, telifçi bir yaklaşım ortaya koymuştur. Bir yandan yeni yasaların gerekliliğinden ve bu yasalarla yapılacak olan düzenlemelerden söz edilmekte, diğer yandan da bu yeni yasaların, şer'i yasaların bir parçası olduğu anlamına gelecek ifadelere yer verilmektedir. Bu yaklaşım tarzını, o günün toplum ve devlet yaşamına egemen olan anlayış içerisinde doğal karşılamak gerekir (İnalçık, 1963/27:617-618). Ferman, bu geleneğe bağlı olan tutucu çevreleri gözetmek amacıyla telifçi ve ikici bir hareket tarzı benimsemek durumunda kalmıştır (İnalçık, 1964:618).

SONUÇ

Osmanlı Devleti, görkemli ve kudretli mevcudiyetinin kaybolmaya başladığı 17. yüzyılda, devletin ileri gelenleri, devletin sorunlarını bulmak ve bu sorunları çözmek için layihalar hazırlamışlardır. Bu çözüm önerileri ile devletin aksaklıkları kendi metotlarına göre halledilmeye çalışılmış, ancak muvaffak olunamamıştır.

Devletin askerî başarısızlıkları ve buna bağlı olarak, devletin dâhili ve harici problemleri giderek artmış, mevcut problemlerin halli için Lale Devrinden başlayarak II. Mahmut'a kadar bir dizi ıslahat teşebbüslerinde bulunulmuş, ancak bu faaliyetler de sorunları ortadan kaldıramamıştır.

1839'da Gülhane Meydanı'nda okunan Hatt-ı Hümayun ile Osmanlı Devleti'nde Batılılaşmada yeni bir dönem başlamıştır. Tanzimat Dönemi adı verilen bu devir, Batılılaşma tarihimizin mebdîi olarak değerlendirilmiştir. Başta padişah olmak üzere, Mustafa Reşit Paşa ve diğer devlet ricali, zamanlarına kadar aksakta olsa ilerleyen ıslahatlara bir çeki düzen vermeye çalışmışlardır. Devleti kudretli olduğu eski gücüne bir an evvel kavuşturmak maksadından hareketle, köklü bir ıslahat reformuna gitmişlerdir.

Tanzimat Dönemini başlatan Hatt-ı Hümayun, muhteva ve şekil açısından muhtelif yorumlara tabi tutulmuştur. Onun berat, şartname, charte, ferman ya da anayasa olduğu ileri sürülmüştür. Ferman, muhteva ve şekil bakımından hangi yoruma tabi tutulursa tutulsun, meydana getirdiği reformlar, Osmanlı devlet ve toplum yapısında büyük dönüşümler ve değişimler yaşatmıştır.

Tanzimat, Osmanlı Devleti'nin idarî, malî, ilmî, fennî, sosyal ve kültürel sorunlarını bir anda ortadan kaldıramamış, ancak mevcut problemlerin tespiti açısından önemli bir adım olmuştur. Devletin sadece yönetim ve iktisadî açıdan yeniden teşkil edilmesi düşünülmemiş, tebaanın müsavatının ve kanun önünde eşitliğinin hukukî bakımdan teminat altına alındığı ilkesi de benimsenmiştir. Bunun yanında vergilerin düzenlenmesi, herkesin geliri nispetinde vergi vermesi, angaryanın kalkması, can ve mal güvenliğinin sağlanması maddeleri, çağdaşlaşma adına son derece dikkate muciptir. Ferman'da, tebaanın devlete sadakatle bağlanmasını te-

min etmek, Avrupa'yı yatıştırmak ve onun güvenini kazanmak düşüncesini sağlamak amacı da yer almaktadır. Devlet; idarî, hukukî ve malî alanlarda Batı'dan iktibas yoluyla bir değişime gitmiştir. Bununla modern bir devlet müessesesi oluşturmak amaçlanmıştır. Ancak yeni müesseseler teşekkül edilirken, geleneksel müesseselere dokunulmayarak bir ikilem yaşanmıştır. Bu ikil yapı hukukta ve idarî mekanizmada birtakım karışıklıklar meydana getirmiştir. Tanzimat ricali, değişimi, geçmişe dokunmama prensibinden hareketle gerçekleştirmeye çalışmıştır.

Neticeleri ne olursa olsun Tanzimat, ülkemizde modern devlet kurumlarının temellerinin atılmasını sağladığı gibi, hukuk devletine giden yolu da açmıştır (Kaboğlu, 1998:101). Hatt-ı Hümayun, Osmanlı geleneksel hukuk sisteminin Batı hukuku ile değiştirilmesine ön ayak olmuştur. Açık yargı usulünün getirilmesi, tebaaya eşit haklar verilmesi, devlet müesseselerinde dinsel olguların yerini modern uygulamaların getirilmesi ile laik devlet anlayışının ilk adımı atılmıştır (Ortaylı, 1994:167). Ancak Batı'dan iktibas edilen kanunlar, Yeni Osmanlılarca tenkit edilmiştir. Namık Kemal, "İslam dininin medeniyetin her türlü ihtiyaçlarını kafi gelecek yönleri varken, gidildi Batı'nın kanunları kodifike edildi." diyerek, Batı orijinli kanunlara menfî bakışını ortaya koymuştur (Sungu, 1940/I:802). Fransa'dan ithal edilen kanunların, mevcut şer'î ve örfî kanunlarla çatışmış olması, Yeni Osmanlılar gibi düşünenleri haklı çıkartmıştır (Davison, 1968:83).

Tanzimat, bütün aksaklıklarına rağmen, ortaya koyduğu reformlarla, meşrutiyetin ve cumhuriyetin temellerini atmıştır. Bu açıdan Tanzimat; Türk fikir, idarî, malî ve hukukî yapısının çağdaşlaşmasının mihenk taşıdır.

Kaynakça

- Abadan, Yavuz, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat*, (yay. haz. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yay, İstanbul 2006.
- Abdurrahman Şeref, "İlave-i Naşir", *Tarih-i Lütüfî*, C. 8, Sabah Matbaası, İstanbul 1328.
- Abdurrahman Şeref, *Tarih Söyleşileri (Muhasebe-i Tarihiyye)*, (sad. Mübaccel Nami Duru), Sucuoğlu Matbaası, İstanbul 1980.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Kavâid-i Osmânîye*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1865.
- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, C. 3, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1943.
- Ahmet Rasim, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri*, (hazl. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu), Çağdaş Yayınları, İstanbul 1987.
- Altınay, Ahmet Refik, *Lale Devri*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, Ankara 1973.
- Akarlı, Engin Deniz, *Belgelerle Tanzimat*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- Akgül, Mehmet, *Türk Modernleşmesi ve Din*, Çizgi Kitapevi, Konya 1999.
- Aktaran, İlyas, *Türkiye'de Demokratikleşme Süreci ve Sorunları*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 1996.
- Akyılmaz, Gül, *Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Teşkilatı*, Konya 2000.
- Akyüz, Yahya, *Türk Eğitim Tarihi*, A.Ü.E.F. Yay., Ankara 1989.
- Aldıkaçtı, Orhan, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1982.
- Antel, S. Celal, "Tanzimat Maarifi", *Tanzimat I*, Maarif Vekaleti Yay., İstanbul 1940.
- Baysun, Cavit, "Mustafa Reşit Paşa", *Tanzimat*, C. 2, Maarif Basımevi, İstanbul 1975.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu-Batı Yay., İstanbul 1975.
- Beydilli, Kemal, "İslahat", *T.D.V.İ.A.*, C. 19, T.D.V. Yay., İstanbul 1999.
- Beydilli, Kemal, "Seyyid Mustafa Risalesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. 13, İstanbul 1987.
- Bilsel, Cemil, "Tanzimat'ın Haricî Siyaseti", *Tanzimat*, C. 2, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- BOA, *Tanzimat-ı Hayriye Defteri*, no 1, s.1-3.
- Bozkurt, Gülnehal, *Batı Hukukunun Türkiye'de Benimsenmesi, (1839-1939)*, T.T.K. Yay., Ankara 1996.
- Çadircı, Musa, "Ankara Sancağında Nizâm-ı Cedid Ordusunun Teşekkülü ve Nizâm-ı Cedid Askerî Kanunnâmesi", *Belleten*, C. 36, S. 41, 1972.
- Çalık, Sadık, "Tanzimat", *Türkiye Günlüğü*, S. 8, Ankara 1989.
- Çataltepe, Sipahi, "III. Selim Devri Askerî İslahatı, Nizâm-ı Cedid Ordusu", *Osmanlı*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 1999.
- Çataltepe, Sipahi, *19. Asır Başlarında Avrupa Dengesi ve Nizam-ı Cedid Ordusu*, (yay. haz. Yaşar Selçuk), Göçebe Yayınları, İstanbul 1997.
- Davison, Roderic, *Turkey*, Prentice Hall, Newyork 1968.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca Türkçe Lügat*, Aydın Kitapevi, Ankara 2001.
- Düstur 1. Tertip, 1.Cilt, İstanbul 1289, s. 124-126.
- Ediş, Seyfullah, *Medenî Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükiimleri*, A.Ü.H.F.Y., Ankara 1979.
- Engelhardt, Eduard, *Tanzimat*, (çev. Ayla Düz), Milliyet Yayını, İstanbul 1976.
- Eren, A. Cevat, "Tanzimat", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 11, MEB, İstanbul 1993.
- Eren, A. Cevat, "Selim III", *İ.A.*, C. 10, M.E.B. Yay., İstanbul 1960.
- Eren, A. Cevat, "Tanzimat", *İ.A.*, C. 11, M.E.B., İstanbul 1970.
- Eryılmaz, Bilal, *Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme*, İşaret Yayınları, İstanbul 1992.
- Fındıkoğlu, Z. Fahri, "Tanzimat'ta İçtimâî Hayat", *Tanzimat*, C. 2, Maarif Basımevi, İstanbul 1940.
- Gencer, Ali İhsan, "Osmanlı Türklerinde Denizcilik", *Yeni Türkiye Osmanlı Özel Sayısı*, C. 1, Ankara 2001.
- Gencer, Ali İhsan, "Tanzimat Fermanı'nın İlanı ve Tatbiki Meseleleri", *150. Yılında Tanzimat*, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul 1970.

- Gencer, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezâretinin Kuruluşu, 1789-1967*, İ.Ü.E.F. Yay., İstanbul 1985.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, (haz. İbrahim Kutluk), K.B.Y., Ankara 1976.
- Gökbilgin, Tayip, "Nizam-ı Cedîd", İ.A., C. 9., M.E.B., Ankara 1997.
- Gökbilgin, Tayip, "Tanzimat Hareketinin Osmanlı Müesseselerine ve Teşkilatına Etkileri", *Belleten*, C. 21, 1967.
- Gözler, Kemal, *Anayasa Hukukuna Giriş*, Ekin Kitabevi, Bursa 2006.
- Gözler, Kemal, *Anayasa Normlarının Geçerliliği Sorunu*, Ekin Kitabevi, Bursa 1999.
- Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi, Bursa 2000.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Dr. Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- Hourani, Albert, *The Ottoman Background of the Modern Middle East*, The University of Essex, London 1969.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C. 27, 1963.
- İnalçık, Halil, "Gülhane Hatt-ı Hümayûnunda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, C. XXVII, S. 112, 1967.
- İnalçık, Halil, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten*, C. 18, 1964.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat Nedir?", *Tanzimat*, (yay. haz. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yay., İstanbul 2006.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Meseleler", *Tanzimat*, (yay. haz. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yay., İstanbul 2006.
- İnalçık, Halil, "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri", *Belleten*, C. 18, 1964.
- İnalçık, Halil, *Osmanlı'da Devlet, Hukuk, Adalet*, Eren Yay., İstanbul 2000.
- İnalçık, Halil, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren Yay., İstanbul 1992.
- Kaboğlu, İbrahim Ö., "Türkiye'de Hukuk Devletin Gelişimi", *Hukuk Devleti*. (der. Hayrettin Ökçesiz), Afa Yayınları, İstanbul 1998.
- Kapani, Münci, *Kamu Hürriyetleri*, Yetkin Yayınları, Ankara 1993.
- Karal, E. Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı'nın Etkisi", *Belleten*, C. 18, 1964.
- Karal, E. Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batı'nın Etkisi", *Tanzimat*, (yay. haz. Halil İnalçık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phoenix Yay., İstanbul 2006.
- Karal, E. Ziya, "Nizam-ı Cedîd'e Dair Layihalar", *Türk Tarih Vesikaları*, S. 1, 2, 3, 1942.
- Karal, E. Ziya, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşma Hareketleri", *Tanzimat*, C. 1, Maarif Basımevi, İstanbul 1940.
- Karal, E. Ziya, *Osmanlı Tarihi*, C. 5, T.T.K., Ankara 1995.
- Karal, E. Ziya, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayûnları*, T.T.K., Ankara 1988.
- Kaynar, Reşat, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, T.T.K., Ankara 1985.
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Doğunun Devleti Batının Cumhuriyeti*, Gece Yay., Ankara 1992.
- Kili, Suna – A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1985.
- Kodaman, Bayram, "Mustafa Reşit Paşa'nın Paris Sefirlikleri Esnasında Takip Ettiği Genel Politikası", *M. Reşit Paşa ve Dönemi Semineri (Bildiriler)*, 13-14 Mart 1985, T.T.K. Yay., Ankara 1987.
- Koloğlu, Orhan, *Türk Çağdaşlaşması, 1919-1938 / İslam'a Etki – İslam'dan Tepki*, Boyut Kitapları, İstanbul 1995.
- Koray, Enver, *Türkiye'nin Çağdaşlaşma Sürecinde Tanzimat*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1991.
- Köker, Levent, *Modernleşme Kemalizm ve Demokrasi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1995.
- Kubalı, H. Nail, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, Tan Matbaası, İstanbul 1960.
- Kuran, A. Bedevi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Baha Matbaası, İstanbul 1956.
- Kuran, Ercüment, "Osmanlı İmparatorluğu'nda İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa", *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1981.

- Kuran, Ercüment, "Osmanlı Yenileşme Hareketleri", *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Ankara 1976.
- Kuran, Ercüment, *Türkiye'nin Batılılaşması ve Millî Meseleler*, (der. Mümtaz'er Türköne), T.D.V. Yayınları, Ankara 1994.
- Küçükömer, İdris, *Düzenin Yabancılaşması Batılılaşma*, Ant Yay., İstanbul 1994.
- Lapidus, İra M., *Modernizme Geçiş Sürecinde İslam Dünyası*, İ.F.A.V., (çev. İsmail S. Üstün), İstanbul 1996.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (çev. Metin Kıratlı), T.T.K., Ankara 2000.
- Mantran, Robert, "Prelude Aux Tanzimat: Presse Et Enseignement, Deux Domaines De Reforme De Mahmut II", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*, Ankara 31 Ekim - 3 Kasım 1989, T.T.K Yay., Ankara 1994.
- Mardin, Şerif, *Siyasal ve Sosyal Bilimler: Makaleler*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Mardin, Şerif, "Tanzimat Fermanı'nın Manası: Yeni Bir İzah Denemesi", *Tanzimat*, (yay. Haz. Halil İnalıcık – Mehmet Seyitdanlıoğlu), Phonix Yay., İstanbul 2006.
- Mehmet Esat, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun*, Karabet Matbaası, İstanbul 1312.
- Mehmet Memduh, *Hukuku Esasiye ve Şerhi Kanunu Esasi Osmanlı*, İstanbul 1326.
- Meriç, Cemil, "Batılılaşma", C.D.T.A., C. I, İletişim Yay., İstanbul 1985.
- Namık Kemal, "Tanzimat", *İbret*, no 46, 25 Teşrinievvel 1286.
- Okay, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmet Midhat Efendi*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1991.
- Ongunsu, A. Hamit, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", *Maarif Vekaleti, Tanzimat I*, İstanbul 1940.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1994.
- Ömer Rıza, "İttihad-ı Millî", *Sebilürreşad*, C. 16, aded 402-403, 1994.
- Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları 36 Osmanlı Padişahı*, Oğlak Yay., İstanbul 1999.
- Sander, Oral, *Siyasî Tarih (İlkçağlardan 1978'e)*, İmge Kitapevi, Ankara 1989.
- Savcı, Bahri, "Anayasacılığımızın Gelişim Çizgisi Üzerine", *Turan Güneş'e Armağan*, A.Ü.S.B.F.D. C. 50, no.3-4, Ankara 1995.
- Sencer, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", *Anne İdaresi Dergisi*, C. 17, S. 3, 1984.
- Sencer, Muzaffer, "Tanzimat'a Kadar Osmanlı Yönetim Sistemi", *A.İ.D.*, C. 17, S. 2, 1984.
- Shaw, Standford, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (çev. Mehmet Harmancı), C. II, E Yay., İstanbul 1983.
- Sungu, İhsan, "Yeni Osmanlılar", *Tanzimat*, C. 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, Cogito, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1998.
- Tezel, Y. Sezai, "Jakoben Yenileşmecilik", *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, (der. Sabahattin Şen), Bağlam Yay., İstanbul 1995.
- Timur, Hıfzı, "Metternich'ten İstanbul'a Baron von Stürmer'e", *Tanzimat*, C. 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Timur, Hıfzı, "Türkiye'de Abdülmecid'in Islahatı Hakkında", *Tanzimat*, C. 2 Maarif Basımevi, İstanbul 1940.
- Tunaya, T. Zafer, *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri II*, Cumhuriyet Gazetesi, Ankara 1999.
- Turan, Şerafettin, "Cevdet Paşa'nın Kültür Tarihimizdeki Yeri", *Ahmet Cevdet Paşa Semineri, Bildiriler*, İ.Ü.T.A.M., İstanbul 1985.
- Turhan, Mümtaz, *Kültür Değişimleri*, İ.F.A.V., İstanbul 1987.
- Türköne, Mümtazer, *Bir Siyasal İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, İletişim Yayınları, İstanbul 1994.
- Türköne, Mümtazer, *Osmanlı Modernleşmesinin Kökleri*, Yeni Şafak Yayınları, İstanbul 1995.
- Ubcini, M.A., *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*, Timaş Yay., (çev. Cemal Aydın), İstanbul 1998.
- Uçaral, Rifat, *Siyasî Tarih, 1789-1924*, T.T.K. Yay., İstanbul 1995.

- Unat, F. Reşit, "III. Ahmet Devri'ne Ait Bir Islahat Takriri", *Tarih Vesikaları*, C. 1., 1941.
- Unat, F. Reşit, *Osmanlı Seyirleri ve Sefaretnameleri*, (yayl. Bekir Sıtkı Baykal), T.T.K. Yayınları, Ankara 1968.
- Unat, F. Reşit, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış*, M.E.B., Ankara 1964.
- Uyanık, Mevlüd, "Türkiye'nin Uluslaşma ve Yeni Kimliğini Oluşturma Sürecinde Osmanlı Kültürümüzün Yeri", *Dini Araştırmalar*, C. 2, S. 5, Eylül - Aralık 1999.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, T.T.K., Ankara 1988.
- Uzunçarşılı, İ. Hakkı, "Selim 3'ün Veliht İken Fransa Kralı Lui 16. İle Muhabereleri", *Belleten*, C. 2, S. 5 / 6, 1936.
- Üçok, Coşkun-Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- Ülken, H. Ziya, "Tanzimat'tan Sonra Fikir Hareketleri", *Tanzimat*, C. 2, Maarif Basımevi, İstanbul 1940.
- Ülken, H. Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru*, İ.Ü.E.F., İstanbul 1948.
- Ünal, Tahsin, *Türk Siyasi Tarihi*, Emel Yayınları, Ankara 1978.
- Velidedeoğlu, H. Veldet, *Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat*, Maarif Vek. Yay., Ankara 1940.
- Versan, Vakur, *Kamu Yönetimi Siyasî ve İdarî Teşkilat*, İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi, İstanbul 1986.
- Yaltkaya, Şerafettin, "Tanzimat'tan Evvel ve Sonra Medreseler", *Tanzimat*, C. 1, Maarif Matbaası, İstanbul 1940.
- Yazan, Ü. Meriç, *Cevdet Paşa'nın Devlet ve Toplum Görüşü*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.
- Yeğin, Abdullah, *Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992.
- Ziya Paşa, "Hatırat (Tanzimat'ın Tenkidi)", *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II*. (haz. Mehmet Kaplan), İ.Ü.E.F. Yayınları, İstanbul 1978.
- Zürcher, Eric J., *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim, İstanbul 1993.

